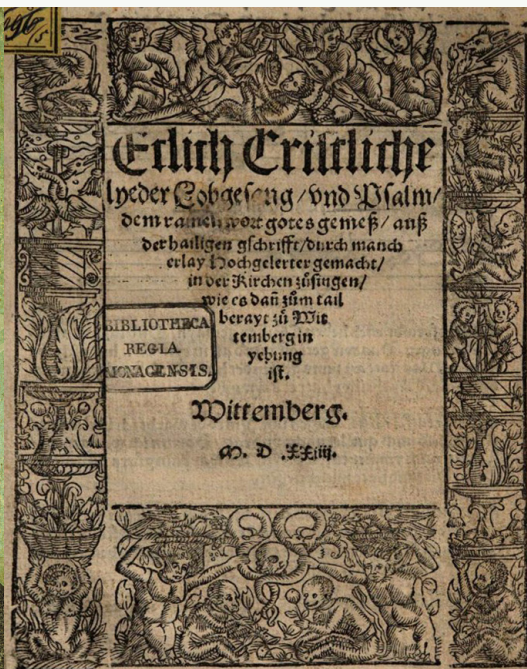

Ittész Gábor
'Luther és az evangélikus énekeskönyv születése'

HIMNOLÓGIAI KONFERENCIAKÖTET

MAGYARORSZÁGI EVANGÉLIKUS EGYHÁZ
ÉNEKSKÖNYV-MEGÚJÍTÁS

Első próbafüzet

Evangélikus Kántorképző és Egyházzenei Intézet

Az evangélikus énekeskönyv első 500 éve

2024. november 15.

Az evangélikus énekeskönyv első 500 éve

A 2024. november 15-én az Evangélikus Hittudományi Egyetemen
megrendezett himnológiai konferencia tanulmánykötete

Evangélikus Hittudományi Egyetem

Egyházzenei Tanszék

2025

Szerkesztette: Pap Kinga Marjatta

Tördelés: Pete Dóra

ISBN 978-615-80459-9-5

Tartalom

FINTA GERGELY Előszó	6
SZŐCS TAMÁS Achtliederbuch (1524)	8
H. HUBERT GABRIELLA Bor és tömlő. Az 1560/61-es Huszár Gál-énekeskönyv példája	13
BÉRES TAMÁS Énekeink és dogmatikánk	22
FEKETE ANIKÓ Énekeskönyv és népi emlékezet	26
ŐZE KATALIN „Ortológusok és neológusok...” Kérdésfelvetések az énekek szövegkezelésében	38
PAP KINGA MARJATTA Evangélikus énektérkép 2024	41
ECSEDI ZSUZSA Van-e alkalmas idő? A jelenleg zajló énekeskönyv-megújítás előzményei, mostani állása és szakmai dilemmái	53
KEREKASZTAL Ami minket ötszáz éven keresztül megtartott	60
Függelék:	
ITTZÉS GÁBOR Luther és az evangélikus énekeskönyv születése	65

FÜGGELÉK

ITTZÉS GÁBOR

Luther és az evangélikus énekeskönyv születése*

A tanulmány a 2024. december 16-án a Budapest–Kelenföldi Evangélikus Egyházközség Boltív-estjén elhangzott előadás bővített változata.

A Debreceni Református Hittudományi Egyetem
egyetemi docense

E-mail: gabor.ittzes@lutheran.hu

ABSTRACT

Luther and the Birth of the Reformation Hymnal

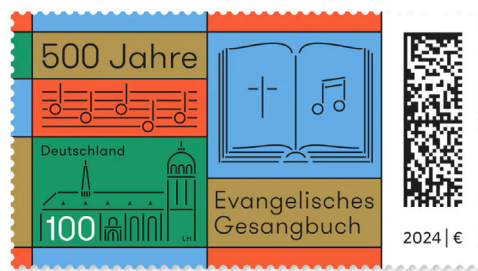
Hymnbooks emerged as a new genre in 1524 from a spontaneous cooperation between Reformers, esp. Martin Luther, and professionals of the book trade such as printers and publishers. This paper reconstructs the genre's early history from the first Wittenberg impulses through the publication of single-leaf prints to the early hymnals. While a critique of the Mass played an important role in Luther's early theology, he only turned to liturgical reform after the Wittenberg unrest of 1521–1522. After curbing radical tendencies, Luther launched a major program of liturgical reform, including congregational singing, in 1523. He devoted himself to the realisation of the program both as a hymn writer and as an organiser, trying to win others for the project. The emerging new body of hymns, including metric psalms as the most original part of Luther's contribution, first circulated in broadsheets. They were usually unauthorised editions produced by enterprising printers outside Wittenberg, as were the first collections of such broadsides. The very first of them was a small booklet containing eight hymns, mostly by Luther and his Wittenberg colleague Paul Speratus, and hence known as *Achtliederdruck*, emerging from Jobst Gutknecht's press in Nuremberg. Next came two versions of a larger collection with more than two dozen hymns known as the *Erfurt Enchiridion*, published roughly simultaneously by two rival printers in that city. By the end of the year, Wittenberg finally jumped on the new trend. Johann Walter arranged thirty-two German hymns, three quarters of them by Luther, for three to five voices and published them with a foreword by the Reformer himself. Walter's *Gesangbüchlein* is reviewed in detail and a brief outline of the publication history of early Wittenberg hymnals, including the *Enchyridion* of 1526, is offered. By way of an outlook, the paper concludes with a succinct denominational contextualisation of the new genre.

KEYWORDS

Achtliederbuch, *Färbefaß-Enchiridion*, *Geystliche gesangk Buchleyn*, Andreas Bodenstein von Carlstadt, Johannes Loersfeld, Matthes Maler, Thomas Müntzer

* A kutatást a Debreceni Református Hittudományi Egyetem és a Magyarországi Evangélikus Egyház támogatta.

2024 január elején a Német Posta (*Deutsche Post*) kiadott egy száz eurocent névértékű bélyeget az ötszáz éves evangélikus énekeskönyv tiszteletére (1. ábra).¹⁷⁴ A stilizált grafikai elemekből építkező bélyeg három képi egysége (i) egy rövid kottasor,¹⁷⁵ (ii) egy nyitott könyv egyik lapján egy kereszttel,¹⁷⁶ a másikon pedig két hangjeggyel, illetve (iii) egy templom oldalnézeti rajza. A templomépítészeti konvenciók figyelembevételével – torony a nyugati homlokzat felett, apszis keleten – a rajzon a templom északi profilját látjuk. Míg a dallam és a könyv képe nem azonosítható,

1. ábra

2. ábra

a templomvázlat körvonala a wittenbergi Vártemplom legismertebb – Schlossplatz felőli – nézetét idézi (2. ábra). Ez egyértelmű utalás Martin Lutherra (1483–1546) és a szász reformáció bölcsőjére, noha a hivatalos tájékoztató szerint a bélyeg közvetlen apropója az 1523–1524 fordulóján Nürnbergben megjelent énekgyűjtemény, az ún. *Achtliederdruck* (vagy *Achtliederbuch*),¹⁷⁷ voltaképpen minden későbbi gyűlekezeti énekeskönyv ősanyja. A vizuális utalás Wittenbergre még is indokolt: nemcsak az általános hatástörténet miatt, hanem azért is, mert a Nürnbergben kiadott nyolc ének közül négynek Luther maga volt a szerzője, három továbbiak pedig az akkoriban Wittenbergben működő munkatársa, Paul Speratus (1484–1551). Ráadásul a nürnbergi könyvkiadó, Jobst Gutknecht¹⁷⁸ (fl. 1511–1542) nyomdahelyül a szász székvárost jelölte meg a címlapon.¹⁷⁹ Tanulmányomban ezt a Wittenbergből induló és oda visszakanyarodó történetet igyekszem rekonstruálni, vázolván ezzel az evangélikus énekeskönyv műfajának keletkezéstörténetét.

Luther és az istentiszteleti reform kezdetei

A reformáció kezdetét hagyományosan 1517 ősztől számítjuk, és a 95 tételtől kezdve Luther ontotta magából az egyház megújulását munkáló műveket. Ezeknek nemcsak a mennyisége,¹⁸⁰ hanem műfaji sokszínűsége is tiszteletet parancsoló. Található köztük prédikáció és disputáció, reform- és vitairat, politikai tanács és írásmagyarázat, fellebbezés és előszó, rendtartás és lelkigondozói vigasztalás. A felsorolás még akkor sem teljes, ha hozzátesszük a teljes Újszövetség-fordítást, amelyet wartburgi fogsága idején készített a reformátor. Énekeket azonban ebből az időszakból még nem adatol Aland, jóllehet azok a folyamatok, amelyek nyomán az énekeskönyv mint új műfaj berobbant az egyház életébe, már javában zajlottak, és legalább közvetett bizonyítékok alapján állíthatjuk, hogy egyoldalas plakátnyomat-ként jelentek már meg Luther-énekek 1523-ban.

¹⁷⁴ A kiadó hivatalosan a német Szövetségi Pénzügyminisztérium. A bélyeg, amelynek grafikusai a hamburgi Luzia Hein, 2024. január 4-én jelent meg, és 2024. január 23-án tartották a bemutatóját Goslarban (*Sonderpostwertzeichen „500 Jahre Evangelisches Gesangbuch“*, a német Szövetségi Pénzügyminisztérium 01/2024. sz. sajtóközleménye, 2024. január 19.: <https://www.bundesfinanzministerium.de/Content/DE/Pressemitteilungen/Briefmarken/2024/2024-01-19-sonderbriefmarke-evangelisches-gesangbuch.html> 2025.02.05.).

¹⁷⁵ Kulcs és előjegyzés nélkül, de feltehetőleg h¹-g¹-h¹-e¹-g¹ dallammal.

¹⁷⁶ A keresztnyi szimbólummal, nem a zenei jellel.

¹⁷⁷ VD16 L 4698–4700 / DKL 1524¹²–1524¹⁴.

¹⁷⁸ Christoph Reske. *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet: Auf der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing*. 2., javított és bővített kiadás. Wiesbaden: Harrassowitz. 2015:723–724

¹⁷⁹ Mindhárom változatban (VD16 L 4698–4700) A1'.

¹⁸⁰ Kurt Aland (*Hilfsbuch zum Lutherstudium*. 4., javított kiadás. Bielefeld: Luther-Verlag. 1996:650–655) összesítése szerint 1518–1523 között – az ismételt kiadásoktól eltekintve is – átlagosan évente több mint negyven cím.

A mise kritikája fontos helyet foglal el a reformátor életművében, a liturgiai reform azonban csak a wormsi birodalmi gyűlést (1521) követő években kapott kiemelt figyelmet Luthernál. Akkor sem elsőként ez került a középpontba, hiszen a papság intézményének és a mise teológiájának megújítása alapvetőbb feladat volt, mint a szertartásrend újragondolása.¹⁸¹ Miután 1521 késő tavaszán Luther Wartburg várába került Bölcs Frigyes (1463, 1486–1525) védőőrizete alatt, Wittenbergben Gabriel Zwilling (1487 k. – 1558), majd a születési helyéről Karlstadt néven ismert kollégája, Andreas Bodenstein (1480? – 1541) állt a reformok élére, aki jelentős változásokat vezetett be az év végén. Ennek eredményeként egyfelől rendeletet hoztak a képek eltávolításáról a templomokból, másfelől átalakították a misét. Kivezették a papok magánmiséjét, elvetették a hagyományos miseruhát, egyszerűsítették a liturgikus szövegeket, és két szín alatt szolgáltatották ki az oltári szentséget, szó szerint a laikusok kezébe adva a kelyhet.¹⁸²

Luther a megújulást – amelynek 1521 decemberében személyesen is tanúja volt, amikor titokban hazalátogatott – nem ellenezte, sőt lelkesen fogadta. Amikor azonban a gyors változások 1522 elején komoly feszültséget keltettek a gyülekezetben, szükségesnek tartotta a személyes beavatkozást. A város és az egyetem hívására március elején visszatért Wittenbergbe, és a böjt elején megtartott híres *Invocavit*-prédikációiban¹⁸³ kritizálta az erőltetett újításokat, amelyek nincsenek tekintettel a „gyengékre”.¹⁸⁴ A konfliktusból ő került ki győztesen, és sikerült visszazereznie a mozgalom irányítását. Karlstadt igehirdetési tilalom alá került, majd el is hagyta a várost. Luther tettekben is megvalósította, amit hirdetett. Visszaállította a latin misét,¹⁸⁵ és a liturgiai reform átmenetileg lekerült a napirendről, amíg az igehirdetések fel nem készítik a gyülekezetet a változásra.

Luther kétéves türelmi idővel számolt,¹⁸⁶ a kérdés azonban már a következő évben újra előkerült, immár feltartóztatlanul. Ebben közrejátszott Thomas Müntzer (1488 k. – 1525) törekvése is a mise megújítására, aki allstedti lelkészként 1523 áprilisát követően nagy lendülettel látott hozzá a népnyelvű istentisztelet kialakításához és bevezetéséhez.¹⁸⁷ A kibontakozó liturgiai reform kontextusában születtek meg azok az impulzusok is, amelyek nagyban hozzájárultak a gyülekezeti énekeskönyv kialakulásához.

Luther Isten igéjének középpontba állításával igyekezett megújítani a gyülekezeti istentiszteletet. „Ahhoz, hogy [...] a visszaéléseket megszüntessük, elsősorban azt kell tudnunk, hogy a keresztény gyülekezet soha ne jöjjön össze úgy, hogy ugyanott Isten igéjét ne hirdetnék és ne kérnék, még ha csak a legrövidebben is.” Ebből adódott egy erős következtetés az éneklésre nézve: „Ezért ha nem hirdetik Isten igéjét, jobb, ha nem is énekelnek és nem is olvasnak, és egyáltalán nem is gyűlnek össze.”¹⁸⁸ Ennél azért összetettebb a reformátor viszonya az énekléshez. Egyfelől, ha van igehirdetés, akkor az éneklésnek is helye lehet.¹⁸⁹ Másfelől nem az éneklés mint olyan a probléma, hanem a konkrét énekek tartalma. Vannak, amelyeket meg lehet tartani, „mert nagyon jók”, míg másokat „egyelőre mellőzzü[n]k, amíg meg nem tisztítjuk őket, mert borzasztóan sok bennük a szemét.”¹⁹⁰ Az utóbbi kitételnél érdemes észrevenni a kritika erős körülhatárolását. A kifogásolt énekeket sem mindenestől kárhóztatja, csak sokallja bennük a gyenge

¹⁸¹ Az előbbi kérdések alkotják az 1521 őszén keletkezett A misével való visszaélés gondolatmenetének gerincét (LVM 3:33–122).

¹⁸² Ehhez és a következő bekezdéshez ld. Martin Brecht. *Martin Luther: Shaping and Defining the Reformation. 1521–1532.* Minneapolis: Fortress. 1994:25–45; Robin A. Leaver. *The Whole Church Sings: Congregational Singing in Luther's Wittenberg.* Grand Rapids: William B. Eerdmans. 2017:36–42 és Herman Selderhuis. *Martin Luther: A Spiritual Biography.* Wheaton: Crossway. 2017:169–176. Magyarul ld. LVM 3:35–37 és 267–270.

¹⁸³ LVM 6:215–242 (23–30. sz.).

¹⁸⁴ Ezzel valójában egy korábbi gondolatát bontotta ki (vö. LVM 3:40, 64, 88, 122).

¹⁸⁵ LVM 2:402

¹⁸⁶ LVM 4:43–44

¹⁸⁷ Leaver 2017: 84–88; Peter Matheson (szerk.). *The Collected Works of Thomas Müntzer.* Edinburgh: T&T Clark. 1994:162–182; Adrian Hartke. „Thomas Müntzer in Allstedt (März 1523 bis August 1524)”. *Mittelddeutsches Jahrbuch für Kultur und Geschichte* 24 (2017) 62–65, küll. 63.

¹⁸⁸ LVM 3:206. A bekezdésben a további idézetek ugyanebből a műből.

¹⁸⁹ „Este ugyanígy a lekción és a magyarázat után közösen olvassanak és énekeljenek” (LVM 3:208).

¹⁹⁰ LVM 3:208. Luther az előbbi csoportba „[a] vasárnapi misék és vesperák énekei”-t sorolja, az utóbbira pedig „[a] szentekről és a kereszttről szóló legendákkal foglalkozó antifónákat, responzóriumokat és kollektákat” említi példaként.

minőségű részt (szemetet). Ezzel együtt is csak időleges korlátozásukat szorgalmazza (egyelőre mellőzzük), és egyszermind feladattá is teszi a helyzet rendezését (megtisztítás).

Ezt a programot a még szintén 1523 vége előtt megjelent megújított latin miserendjében, a *Formula missae*-ben meg is hirdette:

Azt is szeretném, hogy legyen sok olyan német énekünk, amelyet a nép a mise alatt énekelhetne, mind a *Graduál*kor, mind a *Szent vagy* és az *Isten Báránya* alkalmával. Mert ki vonhatná kétségbe, hogy egykor az egész nép hangjai zengték azt, amit most egyedül a kórus énekel vagy válaszol a lelkésznek az áldásra? [...] De híján vagyunk olyan költőknek, vagy azok jelenleg még ismeretlenek számu[n]kra, akik képesek lennének művészi módon költeni olyan istenfélő énekeket, amint Pál mondja (Ef 5,19; Kol 3,16), amelyek érdemesek lennének arra, hogy gyakran használjuk őket az egyházban. Közben tetszik nekem, hogy áldozás után éneklünk egy éneket: *Áldassek Isten, hála jóságáért* stb. [...] Ezen kívül még ez az ének is értékes valamennyire: *Jer, kérjük Isten áldott Szentlelkét*. És éppígy: *Eyn kindelin so lobelich*. [...] Ezeket azért mondom, hogy ha akadnának német költők, akkor felbátorodjanak, és szerezzenek nekünk istenfélő énekeket.¹⁹¹

Ami hangsúlyt kap ebben az idézetben, az a *nép* éneklése, ha nem is szembeállítva, de megkülönböztetve a kórusétól. Ennek – korlátozott keretek között – ekkor már volt gyakorlata Wittenbergben, a reformátor ezt akarta erősíteni.¹⁹² A három általa értékesként említett ének közül kettőt rövidesen ő maga fel is dolgozott, és így évszázadokra megmaradtak a gyülekezeti énekgyakorlatban.¹⁹³

Hogy Luther a népnyelvű énekszerzési programot komolyan gondolta, az nem kétséges. Egy Georg Spalatinnak (1484–1545) ebben az időben, 1523 végén írt levél arról tanúskodik, hogy nagyon hamar bele is vetette magát a program megvalósításába. A levélben a választófejedelem titkárát is próbálta megnyerni énekszerzőnek. „Az a tervünk, hogy a próféták és a régi egyházatyák példájára anyanyelvi zsoltárokat, azaz lelki énekeket költünk a köznép számára, hogy Isten ígéje az éneklés által is megmaradjon az emberek körében. Mindenütt költőket keresünk hát[.]”¹⁹⁴ Az ének feladata tehát, hogy az evangélium számára új csatornát biztosítson, és az ígehirdetés mellett még egy módon megtartsa a gyülekezetet Isten Igéjében, még hozzá a köznép anyanyelvéen, hogy valóban eljuthasson a befogadókhoz az üzenet. Luther meggyőződése szerint ebben ószövetségi és óegyházi példákat követ – és persze munkatársakat keres hozzá.

A levélben azonban nemcsak programot ad, hanem konkrét útmutatást is a munkára, amihez először vázolja a projekt aktuális állását. Ezután következik az elvégzendő feladatra vonatkozó iránymutatás:

De szeretném elkerülni a divatos és emelkedett szavakat, hogy a köznép megnyerése érdekében a legegyszerűbb, legelterjedtebb, mégis illő és kifejező nyelven énekeljünk, végül pedig a szöveg értelme világos legyen, s a lehető legközelebb álljon a zsoltárok mondanivalójához. Tehát szabadon fordíthatsz, és a lényegét híven megragadva, nem pedig a szöveget szolgálisan követve adhatod vissza értelmét más odaillő szavakkal.¹⁹⁵

¹⁹¹ LVM 3:289

¹⁹² Leaver 2017:42–44

¹⁹³ *Áldassek Isten* (EÉ 304 / Gott sei gelobet und gebenedeiet) és *Jer, kérjük, Isten áldott Szentlelkét* (EÉ 232 / Nun bitten wir den Heiligen Geist). A *Geistliche Gesangbüchlein*ban szereplő énekek adatait az 1. táblázathoz kapcsolódóan adom meg, a többi énekét pedig az első előfordulásakor.

Ha ismert magyar fordításuk, akkor az énekeket azon a címen idézem. Ha magyar fordítás nincs, de szerepelnek a ma használatos német evangélikus énekeskönyvben (EG), akkor onnan veszem át a címet. Egyéb esetekben a bevett szakirodalmi alakot használom.

¹⁹⁴ LVM 7:373, 698. sz.

¹⁹⁵ LVM 7:374, 698. sz.

Arra érdemes külön is odafigyelni ebben az idézetben, hogy Luther zsoltárparafrázisokban gondolkodott.¹⁹⁶ Himnológusok szerint ez Luther legeredetibb hozzájárulása az egyházi ének történetéhez.¹⁹⁷ A levélből az is kiderül, hogy a *De profundis* (Zsolt 130)¹⁹⁸ már lefordította, és másokkal is kapcsolatba lépett, hogy bevonja őket a projektbe. Pár héttel később, 1524. január közepén újra rákérdezett Spalatinnál a témára,¹⁹⁹ és egyúttal küldte neki Justus Jonas (1493–1555) 124. zsoltárból készített énekszövegét.²⁰⁰ Vagyis az új év elejére nemcsak a cél kijelölése történt meg, hanem javában be is indult a tényleges munka.

Luther tehát egyrészt kívánatosnak tartotta a gyülekezeti éneklésre alkalmas, a reformátori üzenetet népnyelven híven kifejező darabok használatát az istentiszteleteken, másrészt a kínálat fogyatékoságait érezve – szerzőként és „projektgazdaként” – aktívan tett is azért, hogy a megfelelő énekek megszülessenek. Az énekektől az énekeskönyvig azonban még hosszú – és sok véletlenszerű kanyarral, esetlegességgel tarkított – út vezetett.

Az első wittenbergi énekektől az első gyűjteményes kiadásokig²⁰¹

Márton doktor 1523-ban lépett elő énekszerzőként, amikor a reformáció első két németalföldi vértanújának – Luther fiatal rendtársainak – halálhíre Wittenbergbe érkezett. Legkorábbi versében a mártíriumukat énekelte meg.²⁰² Ezt azután gyorsan követte egy sor másik költemény. Luther énektermésének nagyobbik fele az 1523 nyarat követő egy-másfél évben keletkezett. Másodikként a ‘Jer, örvendjünk, keresztyének’ született meg – legkésőbb az ősz elején²⁰³ –, amely versformájában is kapcsolódik közvetlen elődjéhez. Ezután következett több zsoltárparafrázis, illetve a következő egyházi év ünnepeihez kapcsolódva egy sor további ének (vö. 1. táblázat). Ezek először szórólap (*Einblatt-druck*) formájában terjedtek, amelyekből – sérülékenyséjük okán – nagyon kevés maradt fenn. Luther első másfél tucat éneke közül egyiknek sem wittenbergi nyomdából származik a legkorábbi ismert kiadása, de a wittenbergi „ösnymat” létezése számos esetben nemcsak feltételezhető, hanem rekonstruálható is.²⁰⁴ Ezekből álltak össze az első énekgyűjtemények is.

A bevezetőben említett Jobst Gutknecht nürnbergi sajtójából került ki az első ilyen kiadvány, valószínűleg 1524 legelején (3. ábra). Az *Achtliederdruck*-ban a négy Luther- és három Speratus-ének mellett még egy ismeretlen szerzőtől származó kétszólamú letétet adott közre a kiadó.

3. ábra

¹⁹⁶ Luther a Wartburgban készített Újszövetség-fordításának megjelenése (1522. szept.) után a zsoltárok német nyelvre ültetésén dolgozott. Anyanyelvi zsoltároskönyve 1524-ben jelent meg (VD16 B 3281), és a következő év végéig Wittenberg, Nürnberg, Augsburg, Strassburg, Basel összesen tíz nyomdájából az alnémet változatokat nem számolva is tucattól több kiadásban került forgalomba (VD16 B 3277, 3279–3290, ZV 1593), és a sikertörténete 1526 után is folytatódott.

¹⁹⁷ AWA 4:13. Andreas Marti. Die drei von 1524: Achtliederbuch – Eyn geystlich Gesangk Buchleyn – Erfurter Enchiridien. *Musik & Kirche: die Zeitschrift für Kirchenmusik* 94 (2024) 14–18, itt 18; a hatástörténetéhez ld. Robin A. Leaver. English Metrical Psalmody. In: Raymond F. Glover (szerk.). *The Hymnal 1982 Companion. 1. Essays on Church Music*. New York: Church Hymnal Corporation. 1990:321–348

¹⁹⁸ EÉ 402 / *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* (EG 299).

¹⁹⁹ LVM 7:375, 705. sz.

²⁰⁰ *Wo Gott der Herr nicht bei uns hält* (EG 297); Wackernagel 3:42 (62. sz.); HEG 3:13, 80–85. (2007). Az ének Németországban ma használatos változata Jonas és Luther zsoltárfordításainak ötvözeteként alakult ki.

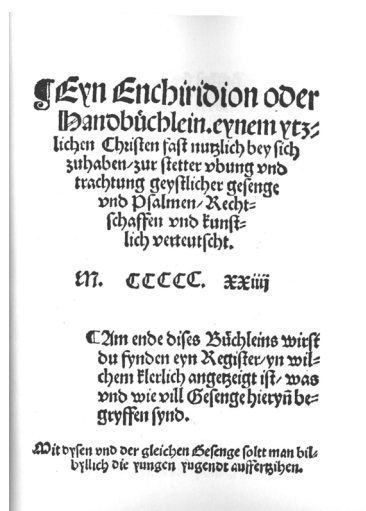
²⁰¹ Az ebben a részben röviden tárgyalt témákat két önálló tanulmányban bővebben is feldolgozom: Az egyházi ének wittenbergi megújítása és a nürnbergi *Achtliederdruck* (1524): Luther és a reformáció első énekfüzete, valamint *Erfurter Enchiridion* (1524): A reformáció első énekeskönyve.

²⁰² LVM 3:253–263; Wackernagel 3:3–4 (1. sz.); WA 35:91–97, 411.1–415.9; AWA 4:75–76, 217–222; ld. még HEG 3:19, 45–46.

²⁰³ EÉ 318 / *Nun freut euch, lieben Christen g'mein* (EG 341).

²⁰⁴ WA 35:10–12; AWA 4:19. Konrad Ameln. Das *Achtliederbuch* vom Jahre 1523/24: Zu unserer Faksimile-Beilage. *JbLH* 2 (1956) 89–91, itt 89; Ada Kadelbach. Das „Achtliederbuch“ vom Jahre „1523 / 1524“: Zu unserer Faksimile-Beilage. *JbLH* 50 (2011) 30–34, itt 33; Leaver 2017:88–89; vö. LVM 3:257.

Ez a mindössze tizenkét lapból álló füzet – amelynek az utolsó másfél oldala üres –, lényegében mindenfajta felismerhető szerkesztői koncepciót nélkülöz. Sem énekválasztási szempontjai, sem dallamközlési, sem szerző-, dátum- és egyéb eredetmegjelölési gyakorlata nem egységes, de az énekek sorrendje sem tükröz átgondolt programot. Luther három zsoltárparafrázisa is valószínűleg azért került egy blokkba – elválasztva a reformátor negyedik énekétől, és attól eltérően névtelenül²⁰⁵ –, mert már a kiadás alapjául szolgáló plakátnyomaton is így szerepeltek. A füzet következetlenségei látványosan mutatják a forrásul szolgáló szórólapok örökségét. A kiadó mindössze újrasedte a keze ügyébe került éneklapok anyagát, és még annyi szerkesztői beavatkozást sem végzett el, amennyit az összefűzéssel járó formátumváltás magától értődően indokolt volna. A kiadvány ezért sokkal inkább tekinthető „gyűjteményes szórólapkiadásnak”, mint a reformáció első énekeskönyvének. A lapozható – és tartósabb – forma megteremtésével azonban nagy lépést tett az utóbbi felé vezető úton.

4. ábra

A következő állomás – nagyjából félúton vissza Wittenberg felé – Erfurt. Itt jelent meg 1524-ben *Eyn Enchiridion oder Handbüchlein* címen az a gyűjtemény,²⁰⁶ amely már joggal tarthat igényt a „reformáció első énekeskönyve” címre (4. ábra). Ez 26 tételt tartalmazott – köztük az Apostoli hitvallást –, terjedelemben tehát jócskán meghaladta nürnbergi elődjét, amelynek mind a nyolc énekét újra közölte. Az újraközlés részleteiből azonban az is megállapítható, hogy magát az Achtliederdruck-ot nem ismerték az erfurti nyomdászok. Gutknecht füzetéhez hasonlóan az Enchiridion is korábbi plakátnyomatokra támaszkodva készülhetett.²⁰⁷ A kiadvány érdekessége, hogy két rivális erfurti nyomdász műhelyében két párhuzamos kiadásban jelent meg. Kisebb – jobbára formai, illetve sorrendi – különbségektől eltekintve a tartalmuk megegyezik, és egészen biztosan nem a kiadók együttműködésének, hanem versengésének keretében jöttek létre. Az azonban máig vita tárgya, hogy Matthes Maler

(fl. 1511–1536)²⁰⁸ vagy Johannes Loersfeld (fl. 1525–1528) volt-e az eredeti ötletgazda, és melyikük próbálta lemásolni a másikuk kezdeményezését.²⁰⁹ Az viszont már egyértelműnek látszik, hogy Luthernak még megbízottján keresztül sem volt közvetlen köze az erfurti vállalkozáshoz. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy az *Achtliederdruck*-hoz hasonlóan az *Enchiridion* is a piacérzékeny nyomdászai lelemény és nem egyenesen a mise megújítására irányuló reformatori törekvés eredményeként született meg.

A szerzők között Luther még erősebben dominál, mint az *Achtliederdruck*-ban. Az énekek közel háromnegyede (25-ből 18) tőle származik. Speratustól a korábban látott három éneket veszi át ez a gyűjtemény. Új szerzőkkel is találkozunk. Justus Jonastól azt a zsoltárparafrázist látjuk itt, amelyet Luther január közepén mutatónak átküldött a választófejedelem titkárának.²¹⁰ Erhard Hegenwald (fl. 1523–1540) is olyan zsoltárátalköltéssel mutatkozik be, amelyre decemberben Luther utalt Spalatinnak mint akkor még munkában levő anyagra.²¹¹ Elisabeth Cruciger (1500 k. – 1535) személyében pedig az első női

²⁰⁵ Achtliederdruck C1^r–C2^r.

²⁰⁶ *Färbefaß-Enchiridion* (VD16 E 1151 / DKL 1524⁰³), javított kiadása még ugyanabban az évben (VD16 E 1152 / DKL 1524⁰⁴). A kiadóhoz ld. Reske 2015:219

²⁰⁷ Konrad Ameln. *Das Erfurter Enchiridion: Gedruckt in der Permentergassen zum Ferbefaß 1524 und der Ergänzungsdruck „ETliche Christliche Gesenge vnd Psalmen, wilche vor bey dem Enchiridion nicht gewest synd”* [Erfurt] 1525: Faksimiliendruck. Kassel–Basel–London: Bärenreiter. 1983:9; Leaver 2017:95

²⁰⁸ Vö. Reske 2015:218. Az általa kiadott – Loersfeldével csaknem azonos című (*Enchiridion Oder eyn Handbüchlein*) és tartalmú – változatot a nevééről *Maler-féle Enchiridion*nak hívja a szakirodalom (VD16 E 1153 / DKL 1524⁰⁵).

²⁰⁹ Bár Loersfeld elsősége széles körben elfogadott nézet (pl. Ameln 1983:9), a közelmúltban Thomas Kaufmann (*Mitte der Reformation: Eine Studie zu Buchdruck und Publizistik im deutschen Sprachgebiet, zu ihren Akteuren und derer Strategien, Inszenierungs- und Ausdrucksformen*. Tübingen: Mohr Siebeck. 2019:694–698) Maler kezdeményező szerepe mellett érvelve tette újra nyitottá a kérdést.

²¹⁰ Vö. 199–200. jz.

²¹¹ LVM 7:374, 698. sz.

énekszerző is színre lép.²¹² Az énekek sorrendje itt sem tükröz világos koncepciót, de a gyűjtemény közepén immár hét zsoltárfeldolgozás világos blokkot alkot,²¹³ és egyéb laza tematikus csoportok is felismerhetők. A zsoltárokat például az egyházi év nagy ünnepköreihez kapcsolódó – húsvéti, karácsonyi, pünkösd-i – énekek követik.

Fontos különbség a nürnbergi énekfüzethez képest, hogy a végén az *Enchiridion* áttekintő éneklisát (oldalszámok nélküli tartalomjegyzéket) is kínál.²¹⁴ Még fontosabb újítás, hogy a kötetet egy rövid, de erőteljes előszó vezeti be.²¹⁵ Ennek szerzőjét nem ismerjük. Számos javaslat született már az azonosítására,²¹⁶ de a jelenlegi forrásbázis alapján a kérdésre csak hipotetikus válasz adható. A kiadvány szinte azonnal hatalmas siker lett. Egy év alatt Boroszlótól Strassburgig országszerte felkapták az *Enchiridion*-t, és 1527-ig tíznél több új – részben bővített – kiadása jelent meg.²¹⁷ Ebben annak is szerepe lehetett, hogy saját 1525-ös átdolgozott kiadása elejére Maler csekély változtatással beillesztette Luther alább tárgyalandó wittenbergi előszavát, és a címlapon is azt hirdette – szinte biztosan minden ténybeli alapot nélkülöző reklámfogásként –, hogy egy „Luther által szorgalmasan bővített, javított és korrigált” változatról van szó.²¹⁸ Addigra ugyanis Wittenberg is felzárkózott az új trendhez, és ha egy kis késéssel is, de felszállt az énekeskönyv-vonatra. Könnyen lehet, hogy Luthert a korai énekei – talán számára is váratlan – sikere, amelyet a nyomdai terjesztés legalább annyira generált, mint tükrözött, terelte abba az irányba, hogy az énekek kiadásával komolyan foglalkozzon.²¹⁹ Mindenesetre, ahogy a nürnbergi és erfurti fejlemények mutatják, az énekeskönyv új műfaját elsőrenden – vagyis közvetlenül – inkább a könyvszakma szereplőinek a kreativitása, mint a teológusok liturgiai megújulást célzó programja hívta életre.²²⁰

A Walter-féle *Gesangbüchlein*

Történetünk 1524 dereka után kanyarodik vissza Wittenbergbe. Itt az év vége felé jelent meg a reformáció első karénekeskönyve, amelyben Johann Walter (1496–1570) szász udvari karnagy adta közre az új, reformátori – de természetesen nem csak Luthertől származó – énekek többszólamú feldolgozásait (5. ábra).²²¹ A karénekeskönyv harminckét (strófikus) német és öt (nem strófikus) latin éneket tartalmaz – némelyiket több változatban is (ezért a számozás 38-ig, ill. 43-ig fut). A továbbiakban csak a német énekekkel foglalkozom. Közöttük az *Achtliederdruck* nyolc énekből hetet találunk (az utolsó nürnbergi hiányzik). Az *Erfurti Enchiridion* énekeinek zöme is megvan, de – az Apostoli hitvallás és – a nürnbergi füzet kapcsán már említett darab mellett Justus Jonas éneke is kimaradt (tehát a 25-ből 23-at tartalmaz

5. ábra

²¹² GyLK 810 / Herr Christ, der einig Gotts Sohn (EG 67).

²¹³ Färbefuß-Enchiridion B4^r-8^r.

²¹⁴ Färbefuß-Enchiridion C8^r.

²¹⁵ Färbefuß-Enchiridion A1^v-2^r.

²¹⁶ Legutóbb pl. magának Malernak a neve is felmerült ebben az összefüggésben (Kaufmann 2019:696–698).

²¹⁷ VD16 E 1154–1163, 1165; vö. DKL 1525⁰², 1525⁰⁴, 1525⁰⁶–1525¹⁰, 1526⁰¹–1526⁰³, 1527⁰³–1527⁰⁴.

²¹⁸ „Gemehrtt, Gebessert, vnnd mitt fleysz Corrigyrt durch Doctor Martini Luther. Wyttemberg” (VD16 E 1157 / DKL 1525⁰⁷). Mivel ez a kiadás még nincs digitalizálva, a részletekkel kapcsolatban csak közvetett forrásokra (pl. VD16 bibliográfiai leírása) tudok támaszkodni. Kaufmann 2019:694–695

²¹⁹ Kaufmann 2019:687

²²⁰ Kaufmann 2019:685–686, 698

²²¹ *Gesangbüchlein* (VD16 L 4776 / DKL 1524¹⁸)

a *Gesangbüchlein*). Az énekszerzők közül itt is Luther emelkedik ki 24 címmel (75%). Köztük a 18 ismerősön kívül hat új is szerepel. Speratus három és Heganwald, ill. Elisabeth Cruciger egy-egy énekét is viszontlátjuk, valamint három új szerző mutatkozik be ugyancsak egy-egy énekkel: Johannes Agricola (1494–1566), Lazarus Spengler (1479–1534) és Michael Stifel (1487–1567). Közülük Agricola és Stifel (laza) zsoltárparafrízisokkal szerepel.²²² Abból a kilenc énekből, amely itt jelenik meg gyűjteményben először, hatnak Luther a szerzője (1. táblázat).

A tartalom elrendezése talán tudatosabb, mint az előző gyűjtemények esetében, de itt sem egyszerű a képlet.²²³ A Speratus-énekek a könyv végére kerültek egy csoportban, és a tízparancsolat-²²⁴ (18–19.), ill. a karácsonyi énekeket (20–22.) is egymás mellett találjuk. A zsoltárparafrízisok – a korábbi kiadványok legmarkánsabb csoportja – azonban szétszóródnak a gyűjteményben,²²⁵ és a 124. zsoltár esetében Jonas éneke helyén Luther feldolgozását találjuk.²²⁶ Az énekeskönyv második fele (20–35.) nagyjából az egyházi év logikáját követi, de itt is akad több anomália. A húsvéti énekek például távol kerülnek egymástól (9–11. és 31–32.), és a *credo*-énekek (34. és 38.) sem egymás mellett állnak. A gyűjtemény elején a Szentlelket segítségül hívó énekeket (1–2.) és bűnvalló könyörgéseket (3–4.) találunk, a 6–17. ének témája pedig a nyomorúság és segítség a nyomorúságban, de összességében csak meglehetősen erőltetett értelmezés árán lehet átfogó mintázatokat kimutatni. Valószínűleg nem érvényesül igazi tematikus szervezőelv a kötetben, és az énekek – önmagában esetleges – komponálási sorrendje meghatározó lehetett²²⁷ (1. táblázat).

Sz.	Szerző	Énekcím	Ald.	EF	Megjegyzés
1.	Martin Luther	<i>Jer, kérjük Isten áldott Szentlelkét</i> ²²⁸		2	
2.	Martin Luther	<i>Jövel, Szentlélek Úristen</i> ²²⁹		21	
3.	Martin Luther	<i>Életünkben szüntelen</i> ²³⁰		4	
4.	Martin Luther	<i>Mélységes mélyből kiáltunk</i> ²³¹	7	16	Zsolt 130
5.	Martin Luther	<i>Áldassék Isten, hála jóságáért</i> ²³²		7	
6.	Martin Luther	<i>Új éneket kell zengenünk</i> ²³³		24	
7.	Michael Stifel	<i>Dein armer Hauf, Herr, tut klagen</i> ²³⁴			Zsolt 10
8.	Martin Luther	<i>Lásd meg a mennyből, Úristen</i> ²³⁵	5	12	Zsolt 12

²²³ Walter Blankenburg. Johann Walters Chorgesangbuch von 1524 in hymnologischer Sicht: Zum Beginn der Geschichte des evangelischen Kirchenliedes vor 450 Jahren. *JbLH* 18 (1973/1974) 65–96, itt 69–71; AWA 4:22; vö. Leaver 2017:106

²²⁴ Ezek a Luther által teremtett másik műfaj, a kátéénekek példái, vö. Finta Gergely. Luther katekizmusénekei és feldolgozásai J. S. Bach Klavierübung-jában I.: Háttéranyag a káté tanításához hitoktatásban és gyülekezeti munkában. In: Szabó Lajos (szerk.). *Teológia és oktatás: Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Luther Kiadó, Budapest. 2015:93–122

²²⁵ *Gesangbüchlein* 4., 7–8., 12–13., 25–26., 28. és 30. sz.

²²⁶ *Gesangbüchlein* 28. sz.; vö. 200. jz.

²²⁷ Blankenburg 1973/74:68; AWA 4:23; Marti 2024:18.

²²⁸ EÉ 232 / *Nun bitten wir den Heiligen Geist* (EG 124); Wackernagel 3:18 (28–29. sz.); WA 35:163–165, 447.11–448.15, 510; AWA 4:76–77, 223–225 (19. sz.); HEG 3:10, 69–75

²²⁹ EÉ 229 / *Komm, Heiliger Geist, Herre Gott* (EG 125); Wackernagel 3:17 (25. sz.); WA 35:152–154, 438.13–439.26, 503–504; AWA 4:78–79, 229–231 (21. sz.); HEG 3:19, 91–96

²³⁰ EÉ 499 / *Mitten wir im Leben sind* (EG 518); Wackernagel 3:10–11 (12. sz.); WA 35:126–132, 453.19–454.35, 515–516; AWA 4:58–59, 160–162 (3. sz.); HEG 3:9, 69–78

²³¹ EÉ 402 / *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* (EG 299); Wackernagel 3:7–8 (5–6. sz.); WA 35:97–109, 419.10–422.21, 492–493; AWA 4:68–70, 188–193 (11. sz.); HEG 3:15, 24–30

²³² EÉ 304 / *Gott sei gelobet und gebenedeiet* (EG 214); Wackernagel 3:10 (11. sz.); WA 35:181–184, 452.11–453.18, 514–515; AWA 4:59, 163–164 (4. sz.); HEG 3:24, 10–18

²³³ LVM 3: 253–263; Wackernagel 3:3–4 (1. sz.); WA 35:91–97, 411.1–415.9 (*Ein neues Lied wir heben an*); AWA 4:75–76, 217–222 (18. sz.)

²³⁴ Wackernagel 3:79–80 (108. sz.)

²³⁵ EÉ 257 / *Ach Gott, vom Himmel sieh darein* (EG 273); Wackernagel 3:6 (3. sz.); WA 35:109–120, 415.10–417.24, 488–490; AWA 4:62–65, 175–179 (8. sz.); HEG 3:13, 63–68

Sz.	Szerző	Ének cím	Ald.	EF	Megjegyzés
9-11.	Martin Luther	<i>Jézus, Megváltónk sírba szállt</i> ²³⁶		18	
12.	Martin Luther	<i>Es wolle uns Gott gnädig sein</i> ²³⁷		15	Zsolt 67
13.	Erhard Hegenwald	<i>Erbarm dich mein, o Herre Gott</i> ²³⁸		17	Zsolt 51
14-15.	Martin Luther	<i>Jer, örvendjünk, keresztyének</i> ²³⁹	1		
16-17.	Lazarus Spengler	<i>Durch Adams Fall ist ganz verderbt</i> ²⁴⁰			
18.	Martin Luther	<i>Ez a szent tízparancsolat</i> ²⁴¹		1	
19.	Martin Luther	<i>Mensch, willst du leben seliglich</i> ²⁴²			
20.	Martin Luther	<i>Jöjj, népek Megváltója</i> ²⁴³		20	
21.	Martin Luther	<i>Christum wir sollen loben schon</i> ²⁴⁴		22	
22.	Martin Luther	<i>Jézus Krisztus, dicsértessél</i> ²⁴⁵		8	
23-24.	Martin Luther	<i>Krisztus Jézus, mi Megváltónk</i> ²⁴⁶		10	
25.	Johann Agricola	<i>Fröhlich wollen wir Halleluia singen</i> ²⁴⁷			Zsolt 117
26.	Martin Luther	<i>Wohl dem, der in Gottes Furcht steht</i> ²⁴⁸		11	Zsolt 128
27.	Martin Luther	<i>Már megyek békén, örömmel</i> ²⁴⁹			
28.	Martin Luther	<i>Wär Gott nicht mit uns diese Zeit</i> ²⁵⁰			Zsolt 124
29.	Elisabeth Cruciger	<i>Krisztus, Atya Istennek Egyetlenegy Fia</i> ²⁵¹		9	
30.	Martin Luther	<i>Es spricht der Unweisen Mund wohl</i> ²⁵²	6	14	Zsolt 14
31-32.	Martin Luther	<i>Jézus Krisztus, Üdvözítőnk</i> ²⁵³		19	
33.	Martin Luther	<i>Ó, jöjj, teremtő Szentlélek</i> ²⁵⁴		23	
34.	Martin Luther	<i>Gott der Vater steh uns bei</i> ²⁵⁵			

²³⁶ EÉ 215 / *Christ lag in Todesbanden* (EG 101); Wackernagel 3:12 (15. sz.); WA 35:155–160, 443.6–445.5, 506–507; AWA 4:71, 194–197 (12. sz.); HEG 3:12, 56–62

²³⁷ EG 280; Wackernagel 3:8 (7. sz.); WA 35:123–124, 418.1–419.9; AWA 4:66–68, 184–187 (10. sz.).

²³⁸ Wackernagel 3:48 (70. sz.)

²³⁹ EÉ 318 / *Nun freut euch, lieben Christen g'mein* (EG 341); Wackernagel 3:5 (2. sz.); WA 35:133–135, 422.22–425.24; AWA 4:56–58, 154–159 (2. sz.); HEG 3:19, 44–53

²⁴⁰ Wackernagel 3:48–49 (71. sz.)

²⁴¹ EÉ 433 / *Dies sind die heiligen zehn Gebot* (EG 231); Wackernagel 3:15–16 (22. sz.); WA 35:135–141, 426.1–428.20, 495–497; AWA 4:55–56, 149–153 (1. sz.); HEG 3:20, 18–22.

²⁴² Wackernagel 3:17 (26. sz.); WA 35:135–141, 428.21–429.23, 497; AWA 4:77, 226–228 (20. sz.)

²⁴³ EÉ 131 / *Nun komm, der Heiden Heiland* (EG 4); Wackernagel 3:12–13 (16. sz.); WA 35:149–150, 430.1–431.16, 497–498; AWA 4:72–73, 202–204 (14. sz.); HEG 3:12, 3–11

²⁴⁴ EG NEK 540/West 539; Wackernagel 3:13–14 (17–18. sz.); WA 35:150–151, 431.17–433.38, 498–499; AWA 4:74–75, 210–213 (16. sz.)

²⁴⁵ EÉ 154 / *Gelobet seist du, Jesu Christ* (EG 23); Wackernagel 3:9 (9. sz.); WA 35:147–148, 434.1–435.15, 499; AWA 4:60, 165–167 (5. sz.); HEG 3:10, 11–22

²⁴⁶ EÉ 303 / *Jesus Christus, unser Heiland, der von uns den Gotteszorn wandt* (EG 215); Wackernagel 3:9–10 (10. sz.); WA 35:142–146, 435.16–437.8, 500–501; AWA 4:61, 168–170 (6. sz.); HEG 3:21, 15–22

²⁴⁷ Wackernagel 3:51 (74. sz.)

²⁴⁸ Wackernagel 3:8–9 (8. sz.); WA 35:125, 437.9–438.12, 501–502; AWA 4:61–62, 171–174 (7. sz.)

²⁴⁹ EÉ 500 / *Mit Fried und Freud ich fahr dahin* (EG 519); Wackernagel 3:17 (25. sz.); WA 35:152–154, 438.13–439.26, 503–504; AWA 4:78–79, 229–231 (21. sz.); HEG 3:19, 91–96

²⁵⁰ Wackernagel 3:17–18 (27. sz.); WA 35:124–125, 440.1–441.3, 504–505; AWA 4:78–79, 232–235 (22. sz.). Vö. 200. jz.

²⁵¹ GyLK 810 / *Herr Christ, der einig Gotts Sohn* (EG 67); Wackernagel 3:46–47 (67–69. sz.); HEG 3:2, 48–54

²⁵² Wackernagel 3:6–7 (4. sz.); WA 35:121–122, 441.4–443.5, 505; AWA 4:65, 180–183 (9. sz.)

²⁵³ EÉ 214 / *Jesus Christus unser Heiland, den Tod überwand* (EG 102); Wackernagel 3:11 (13–14. sz.); WA 35:160–161, 445.6–21, 507–508; AWA 4:72, 198–201 (13. sz.); HEG 3:3, 56–60

²⁵⁴ EÉ 231 / *Komm, Gott Schöpfer, Heiliger Geist* (EG 126); Wackernagel 3:14–15 (20–21. sz.); WA 35:161–162, 446.1–447.10, 508–509; AWA 4:75, 214–216 (17. sz.); HEG 3:12, 70–76

²⁵⁵ EG 138; Wackernagel 3:16 (24. sz.); WA 35:177–180, 450.1–19, 512–513; AWA 4:79–88, 236–237 (23. sz.); HEG 3:10, 76–79

Sz.	Szerző	Énekcím	Ald.	EF	Megjegyzés
35.	Martin Luther	<i>Mi valljuk: hiszünk Istenben</i> ²⁵⁶			
36.	Paul Speratus	<i>Eljött hozzánk az üdvösség</i> ²⁵⁷	2	3	
37.	Paul Speratus	<i>Hilf Gott, wie ist der Menschen Not</i> ²⁵⁸	4	6	
38.	Paul Speratus	<i>In Gott glaub ich, daß er hat</i> ²⁵⁹	3	5	

1. táblázat A *Gesangbüchlein* (Wittenberg, 1524) német énekei²⁶⁰

Ahogy említettem, karénekeskönyvről van szó, többszólamú letétekkel. Luther elegáns nagyvonalúsággal négyszólamú darabokként utal rájuk.²⁶¹ A valóságban 3–5 szólamú feldolgozásokról van szó (*cantus firmus* mindig a tenorban).²⁶² Ez a nagyvonalúság talán azt jelzi, hogy Luther nemigen ismerte közlő az itt közreadott zenei anyagot, tehát nem ő volt a kötet szerkesztője, mint azt korábban általában feltételezték,²⁶³ de valószínű, hogy a kiadványnak ő volt az ötletgazdája, és a feldolgozandó anyag jelentős részét is ő szállította Walternak.²⁶⁴ A szerkesztés az *Achtliederdruck*-tól és az *Erfurti Enchiridion*tól függetlenül zajlott, azok nem voltak a szerkesztő keze ügyében. Ő is ugyanúgy szóló nyomatokból – vagy Luther kézírataiból – dolgozott, mint nürnbergi és erfurti elődei. A négy korai énekgyűjtemény között tehát a két erfurti kivételével nincs közvetlen kapcsolat. Közös forrásanyagból dolgoznak, de egymást nem ismerik, és jobbára Luthertől mint szerkesztőtől is függetlenek.

A kiadványok között a szövegváltozatok többnyire csekélyek. Azok közül az énekek közül, amelyek több gyűjteményben is előfordulnak, mindössze háromnál van érdemi eltérés a szövegben. A *Lásd meg a mennyből*, *Űristen* Loersfeldnél egy (hetedik) versszakkal hosszabb, mint az *Achtliederdruck*-ban vagy Walternál.²⁶⁵ Ennek a szövege klasszikus záróversszakként Szentháromság-dicsőítés. Az *Új ének* Erfurtban tíz, Wittenbergben tizenkét versszakkal jelent meg.²⁶⁶ Luther valószínűleg újraírta a végét (az utolsó két versszakot), de az új szövegváltozat nem az eredeti zárlat helyére, hanem az elé került, és így a korábbi változat 9–10. versszakából 11–12. lett.²⁶⁷ Végül talán a legnagyobb talányt a *Mélyseges mélyből* négy (Nürnberg és Erfurt) és öt versszakos (Wittenberg) változata jelenti.²⁶⁸ Az első és a két utolsó versszak azonos, de a *Gesangbüchlein* 2–3. strófája helyett korábban csak egyetlen szerepelt, amely viszont vagy a bővebb változat összevonása, vagy a később átírt, bővített variáns eredeti formája lehet. Hosszú vizsgálódás után a kutatás ma az utóbbi magyarázatot valószínűsíti.²⁶⁹ Luther tehát 1524 végére átdolgozta – kibővítette – az egy évvel korábban keletkezett zsoltárátalköltését.

²⁵⁶ EÉ 247 / *Wir glauben all an einen Gott* (EG 183); Wackernagel 3:16 (23. sz.); WA 35:172–177, 451.1–452.10, 513–514; AWA 4:88–96, 238–241 (24. sz.); HEG 3:12, 70–76

²⁵⁷ EÉ 320 / *Es ist das Heil uns kommen her* (EG 342); Wackernagel 3:31–33 (55. sz.); HEG 3:31, 33–42

²⁵⁸ Wackernagel 3:36–37 (58. sz.)

²⁵⁹ Wackernagel 3:33–36 (56–57. sz.)

²⁶⁰ A gyűjtemény végén még öt latin nyelvű ének: 39. *Festum nunc celebre*; 40. *Deus Qui sedes*; 41. *Deus misereatur nostri*; 42. *Cottidie apud vos eram*; 43. *Vivo ego dicit Dominus*.

²⁶¹ LVM 3:501

²⁶² Minden szólam külön füzetet kapott, az öt füzetből három maradt fenn.

²⁶³ Blankenburg 1974/74:65–68, 73, 95–96

²⁶⁴ AWA 4:20–23

²⁶⁵ *Achtliederdruck* C1^{r-v}, *Färbefaß-Enchiridion* B4^r–5^r és *Gesangbüchlein* B7^r–8^r (8. sz.)

²⁶⁶ *Färbefaß-Enchiridion* C5^r–6^r és *Gesangbüchlein* B1^r–3^r (6. sz.)

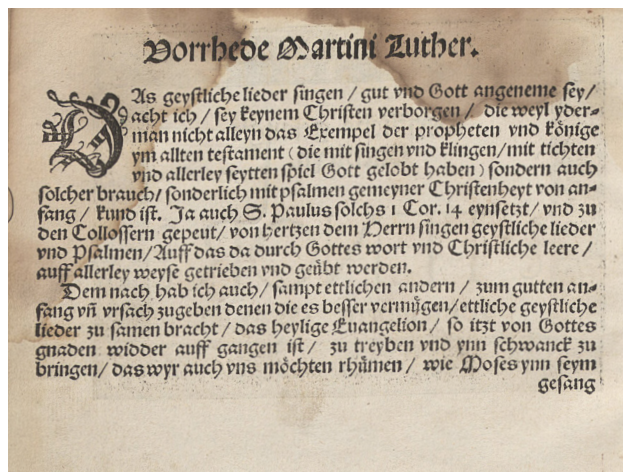
²⁶⁷ AWA 4:76

²⁶⁸ *Achtliederdruck* C2^r, *Färbefaß-Enchiridion* C5^r–6^r és *Gesangbüchlein* B1^r–3^r (6. sz.)

²⁶⁹ Gerhard Hahn. *Das Evangelium als literarische Anweisung: Zu Luthers Stellung in der Geschichte des deutschen kirchlichen Liedes*. München & Zürich: Artemis. 1981:250–267, kül. 251–259; AWA 4:69–70; HEG 3:15, 27; Leaver 2017:75

A *Gesangbüchlein*hoz maga Márton doktor írt előszót (6. ábra). Nagyon más megközelítést választott, mint névtelen erfurti kollégája az *Enchiridion*ban. Azzal kezdi, hogy a Bibliából igazolható, hogy az egyházi énekek éneklése Istennek tetsző dolog. Majd így folytatja:

Eszerint én is összeállítottam másokkal együtt néhány egyházi éneket, hogy mintát és ösztönzést nyújtsak azoknak, akik ehhez jobban értenek, hogy a szent evangéliumot, amely most Isten kegyelméből újra felragyogott, előmozdítsuk és lendületbe hozzuk. [...] És nem másért hoztuk ki négy szólamban, merthogy szerettem volna, hogy kapjon valamit az ifjúság, amelyet amúgy is a muzsikára és más hasznos tudományokra kell nevelnünk, hogy elhagyja a virágénekeket és a testi dalokat, és ezek helyett valami üdvöset tanuljon.²⁷⁰

6. ábra

Az énekek fő feladata – ahogy azt korábban a Spalatinnak írt levélben is láttuk – az evangélium szolgálata.²⁷¹ A többszólamú feldolgozásnak pedig pedagógiai funkciója is van. Luther így fejezi be a gondolatmenetet:

Azt sem gondolom, hogy az evangélium jöttével szükségképpen minden tudomány lehasnyatlik és elmúlik, [...] hanem szeretném látni, hogy minden tudomány, különösen pedig a muzsika annak szolgálatában áll, aki ezeket teremtette és nekünk adta. Ezért kérem, [...] ha Isten [valakinek] ilyen készséget vagy még többet is ajándékozott, akkor segítsen ezt előmozdítani.²⁷²

A marketinglabdát tehát Luther is lecsapja a végén, de azért némiképp másként, mint az *Erfurti Enchiridion* előszóírója. A reformátor sokkal inkább a programot reklámozza, mint a terméket. Luther előszava rendkívül népszerű lett. Nemcsak a *Gesangbüchlein* további kiadásaiban, hanem egy sor más kiadványban is megjelentették Wittenbergtől távol is,²⁷³ és amikor későbbi énekeskönyvekhez új előszót írt, mint pl. 1529-ben vagy 1545-ben,²⁷⁴ akkor ezt (az 1524-est) is megtartották és újranyomták az új szövegek mellett.

A *Gesangbüchlein* énekeinek vizsgálatából az is látszik, hogy az ott szereplő 32 német énekből 18 megtalálható a ma használatos magyar (EÉ és GyLK) és 21 a német evangélikus énekeskönyvben. Ezek közül 16-nak, illetve 19-nek Luther a szerzője. Rajta kívül a gyűjteményből csak Elisabeth Cruciger és Paul Speratus egy-egy éneke van ma is gyülekezeti használatban. Az énekek szintjén tehát Luther programja – amelynek előzményei Karlstadtnál és Müntzernél is kimutathatók – hosszú távon eredményesnek bizonyult. Ugyanakkor a zoltárparafrázisok esetében a tartós hatás az evangélikus hagyományban fél évezred távlatában kevésbé erős. A *Gesangbüchlein*ban ide tartozó kilenc ének közül mindössze kettőt használunk ma Magyarországon és még egyet a német evangélikusok. Ezzel együtt joggal tartják a *Gesangbüchleint* az evangélikus énekkincs alapvető forrásának.²⁷⁵

²⁷⁰ LVM 3:501

²⁷¹ LVM 7:373, 698. sz.

²⁷² LVM 3:501–502

²⁷³ Pl. az *Erfurti Enchiridion* 1525-ös új kiadásában (vö. 70. o., fent)

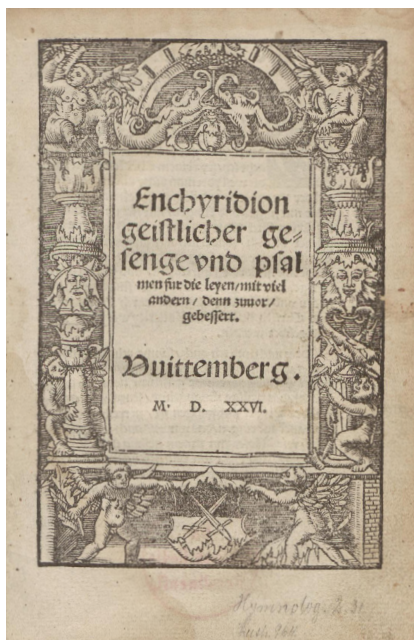
²⁷⁴ LVM 3:502–503 (1529) és 503–504 (1545)

²⁷⁵ „Grundstock aller evangelischer Liedmusik” (Wolfgang Stämmler. Von der Mystik zum Barock 1400–1600 [2. kiad.; Stuttgart: Metzler, 1950] 397)

A korai wittenbergi énekeskönyvek

A wittenbergi énekeskönyv-kiadás dokumentálhatóan a Walter-féle karénekeskönyvvvel kezdődik. Ez az 1524-es alapkiadása után a következő évben Wormsban is megjelent.²⁷⁶ A XIX. század végén, 1894-ben fedeztek fel egy 1526-ban megjelent énekgyűjteményt, amely tartalmilag a *Gesangbüchlein*hez kapcsolódik,²⁷⁷ de komoly tudományos figyelmet a XXI. század elején kapott.²⁷⁸ A címéről és kiadási helyéről *Wittenbergi Enchyridion* (7. ábra) néven ismertté kiadvány 1528-ban zwickauai, majd 1532-ben lipcsei nyomdászok sajtójából látott újr napvilágot.²⁷⁹ A cím alapján, amely félreérthetetlenül utal a bővítésre („sokkal több [énekek], mint korábban”), egyértelmű, hogy ebből az énekeskönyvből az 1526-os kiadás nem az *editio princeps*, hanem csak a legkorábbi fennmaradt változat. Tartalmilag az *Enchyridion* a *Gesangbüchlein* bővített változata. Tízszel több éneket tartalmaz annál, de valamennyi ének benne van a Walter-féle gyűjteményből, és amelyek közösek a két kiadványban, azoknak a sorrendje is megegyezik. Így feltételezhető, hogy az *Enchyridion* elveszett (vagy lappangó) első kiadása a Walter-féle karénekeskönyvvvel azonos tartalommal jelent meg, és annak – ahogy a cím mondja – „laikusok számára” készült változata volt. Hogy ez istentiszteleti használatba került-e (mint újabban Leaver erőteljesen állítja), vagy csak magánhasználatban volt (ahogy Herl érvel), az a jelenlegi ismereteink alapján legfeljebb valószínűsíthető, de az itt vázolt nagyobb történet szempontjából másodlagos kérdés. Ami számunkra fontos, hogy nagyjából a Walter-féle karénekeskönyvvvel egy időben – tehát 1524 végén vagy 1525-ben – minden bizonnyal jelent meg Wittenbergben gyülekezeti énekeskönyv is. Az új műfaj ezzel lényegében még a születése évében megjelent az észak-német reformáció központjában is.

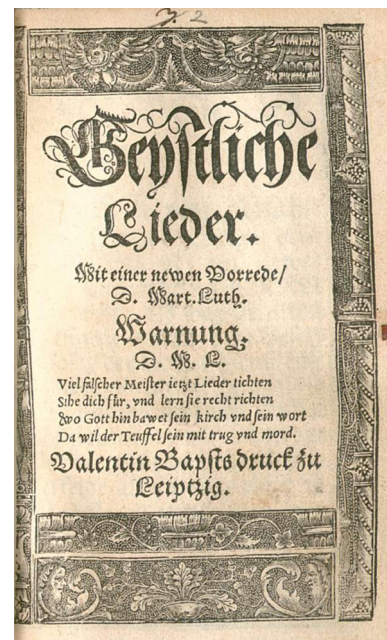
A wittenbergi énekeskönyv-kiadásban a következő mérföldkövet a Josef Klug nyomdájából 1529-ben kikerült énekeskönyv jelentette (*Geistliche lieder auff's new gebessert zu Wittemberg*). Az eredeti kiadásból nem maradt fenn példány, de egy 1531-es erfurti másodkiadásból részletesen ismerjük a tartalmát²⁸⁰ (8. ábra). Klugnál aztán Luther haláláig számos további – egyre bővülő – kiadása jelent meg. Ebben a

7. ábra

8. ábra

9. ábra

²⁷⁶ VD16 L 4777 / DKL 1525²² (Worms: ifj. Peter Schöffler, 1525)

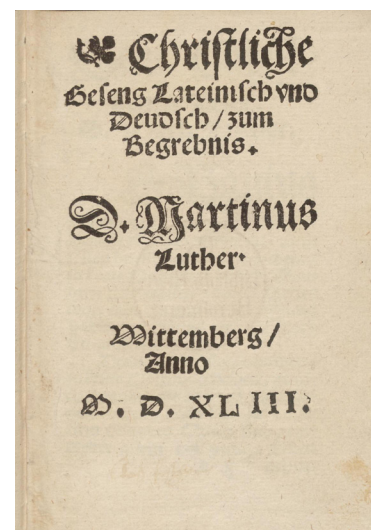
²⁷⁷ *Wittenbergi Enchyridion* (VD16 E 1148 / DKL 1526¹¹)

²⁷⁸ Joseph Herl. *Worship Wars in Early Lutheranism: Choir, Congregation, and Three Centuries of Conflict*. Oxford stb.: Oxford University Press. 2004:100–101; Leaver 2017:102–116

²⁷⁹ VD16 E 1149 / DKL 1528⁰⁴ (Zwickau: ifj. Johann Schönsperger, 1528) és VD16 E 1150 (Lipcse: Michael Blum, 1532)

²⁸⁰ VD16 G 840 / DKL 1531⁰³ (Erfurt: Andreas Rauscher, 1531)

reformátor énekei egy csoportba rendezve, a gyűjtemény elején szerepeltek. Ez a „wittenbergi énekeskönyv”, amelynek 1546-ig is rengeteg további kiadását ismerjük a könyvkiadás jelentősebb központjaiból, mint Magdeburg, Lipcse, Erfurt, Nürnberg (2. táblázat). A XVI. század legfontosabbnak tartott énekeskönyve is Lutherhez köthető, de ez nem Wittenbergben, hanem Valentin Babst lipcsei nyomdájában jelent meg a reformátor halála előtti évben²⁸¹ (9. ábra). Ez a „wittenbergi énekeskönyv” harmadik változata (Luther újabb élőszavával),²⁸² amely második részében tartalmazta a temetési énekeknek a megelőző években néhányszor már megjelent gyűjteményét²⁸³ is (10. ábra). 1570-ig 53 további kiadása jelent meg, és a XVI. században sokszor csak mint „Luther énekeskönyvére” hivatkoztak rá.²⁸⁴

10. ábra

Kiadvány	Hely	Kiadó	Év	VD16	DKL
Gesangbüchlein	Wittenberg	Josef Klug	1524	L 4776	1524 ¹⁸
[Enchyridion (WB)] ²⁸⁵	[Wittenberg]	[Hans Lufft(?)]	[1524/1525]	—	—
Gesangbüchlein	Worms	ifj. Peter Schöffler	1525	L 4777	1525 ²²
Enchyridion (WB)	Wittenberg	Hans Lufft	1526	E 1148	1526 ¹¹
Enchyridion (WB)	Zwickau	ifj. Johann Schönsperger	1528	E 1149	1528 ⁰⁴
[Geistliche lieder] ²⁸⁵	[Wittenberg]	[Josef Klug]	[1529]	—	—
Geistliche lieder	Erfurt	Andreas Rauscher	1531	G 840	1531 ⁰³
Enchyridion (WB)	Lipcse	Michael Blum	1532	E 1150	N/A
Geistliche lieder	Wittenberg	Josef Klug	1533	ZV 6453	1533 ⁰²
Geistliche lieder	Wittenberg	Josef Klug	1535	G 842	1535 ⁰⁶
Geistliche lieder	Magdeburg	Michael Lotter	1538	ZV 31871	N/A
Geistliche lieder	Magdeburg	Michael Lotter	1539	G 841	1541 ⁰¹
Geistliche lieder	Lipcse	Valentin Schumann	1539	ZV 6454	1539 ⁰⁴
Geistliche lieder	Erfurt	Wolfgang Stürmer	1540	G 843	1539 ⁰¹
Geistliche lieder	Magdeburg	Michael Lotter	1540	G 844 / M 4880	1540 ⁰⁹
Geistliche lieder	Magdeburg	Michael Lotter	1540	G 845	1540 ⁰⁸
Geistliche lieder	Magdeburg	id. Christian Rödinger	1540	ZV 15347	N/A
Geistliche lieder	Lipcse	Valentin Schumann	1540	ZV 6455	1540 ⁰⁷
Geistliche lieder	Lipcse	Valentin Schumann	1542	G 846 / M 4882	1542 ⁰⁹

²⁸¹ VD16 G 851 / DKL 1545⁰¹ (Lipcse: Valentin Babst, 1545)

²⁸² LVM 3:502–503 (1529) és 503–504 (1545)

²⁸³ *Christliche Geseng Lateinisch vnd Deudsch/ zum Begrebnis*: VD16 L 4199–4200 / DKL 1542¹⁵–1542¹⁶ (Wittenberg: Josef Klug, 1542) és VD16 L 4201 / DKL 1543¹⁴ (1543). Luther ehhez írt előszava magyarul: LVM 3:505–510

²⁸⁴ Herl 2004:102

²⁸⁵ Elveszett vagy lappangó, de valószínűsíthető kiadás.

Kiadvány	Hely	Kiadó	Év	VD16	DKL
Geistliche lieder	Magdeburg	Michael Lotter	1542	G 847 / M 4883	1542 ⁰²
Geistliche lieder	Lipcse	Valentin Schumann	1542	ZV 6434	1542 ¹⁰
Christliche Geseng	Wittenberg	Josef Klug	1542	L 4199– 4200	1542 ¹⁵ – 1542 ¹⁶
Christliche Geseng	Wittenberg	Josef Klug	1543	L 4201	1543 ¹⁴
Geistliche lieder	Lipcse	Joachim Schumann	1543	G 848	1543 ⁰⁷
Geistliche lieder	Wittenberg	Josef Klug	1543	G 849	1543 ¹⁰
Geistliche lieder	Wittenberg	Josef Klug	1543/1544	G 850	1544 ⁰⁵ – 1544 ⁰⁷
Gesangbüchlein	Wittenberg	Georg Rhau	1544	ZV 26824	1544 ¹²
Geistliche lieder	Lipcse	Valentin Babst	1545	G 851	1545 ⁰¹
Geistliche lieder	Wittenberg	Josef Klug	1545	N/A	1545 ⁰⁶
Geistliche lieder	Magdeburg	Michael Lotter	1546	G 853	1546 ⁰⁶
Geistliche lieder	Lipcse	Michael Blum	1546	ZV 29225	1546 ⁰⁵

2. táblázat A korai wittenbergi énekeskönyvek kiadásai Luther haláláig (1546)

Az a változás, amit a fentiekben áttekintettünk, nemcsak Wittenbergben érezte hosszútávú hatását, hanem általánosságban is kijelenthető, hogy az itt elemzett kiadványokkal valóban új műfaj született. Johannes Zahn, aki a XIX. század végén a teljesség igényével dolgozta fel a német evangélikus énekkincset – közel kilencezer dallamot –, nagyszabású munkájának utolsó, 6. kötetében adta közre a mintegy 1300 tételt tartalmazó forrásjegyzékét, amelyben terjedelmes énekgyűjtemények éppúgy helyet kaptak, mint egyoldalas nyomatok. Ennek a kronologikusan elrendezett anyagnak²⁸⁶ az elemzése azt mutatja, hogy 1524 előttről szinte egyáltalán nincs forrásunk, a következő években viszont az évi öt–tíz kiadványból négy–hat énekeskönyv. Az irány 1530–1600 között is maradt. Az időszak első évtizedeiben átlagosan évi három, 1580 után viszont már évente hat énekeskönyv jelent meg.²⁸⁷ Az énekanyag modernebb kritikai feldolgozásainak elemzése is hasonló következtetésre vezet. A DKL XVI. századi tételeit (1500⁰¹–1600¹²) vizsgálva²⁸⁸ a reformáció kezdetétől 1522-ig egyetlen adatot sem találunk. Az évtized közepéről (1524–1527) viszont több mint harminc énekgyűjtemény adatolható. 1530-tól a század végéig közel ötszáz²⁸⁹ kiadásban jelentek meg ilyen típusú kiadványok,²⁹⁰ a DKL adatai alapján 1560 után évente átlagosan nyolc-kilenc. Vagyis az 1524 táján lezajlott nagy változás tartósnak bizonyult.

Végül két elemzés azt is megmutatja, hogy ez a trendforduló milyen erősen köthető a lutheri irányzathoz. A XVI. század folyamán az a termékcsoporthoz, amelyet „himnológiai kiadványoknak” nevezhetünk, és amelybe a plakátnyomatoktól a terjedelmes énekeskönyvig változatos műfajok tartoznak, kétezernél több kiadást ölelt fel, miközben valószínűleg legalább ennyi nyomtalanul elveszett. Ezek teljes becsült példányszáma legalább kétmillió nyomtatvány. Ezeket vizsgálva Christopher B. Brown elemzése meg-

²⁸⁶ Johannes Zahn. Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder, aus den Quellen geschöpft und mitgeteilt. 6. Chronologisches Verzeichnis der benutzten Gesang-, Melodien- und Choralbücher und die letzten Nachträge. Gütersloh: Bertelsmann. 1893; repr. Hildesheim: Georg Olms. 1963, itt 1–98 (1–353. sz.)

²⁸⁷ A XVII. század hasonló, 4,5 kiadás/év feletti mutatót hoz.

²⁸⁸ A reformáció kezdetétől a század végéig kb. 950 tétel, szemben Zahn mintegy 350 tételével ugyanebből az időszakból.

²⁸⁹ A pontos szám az elemzési paraméterek rögzítésétől (pl. minimális terjedelem) függ.

²⁹⁰ Ezek egy része aligha tekinthető szigorúbb értelemben énekeskönyvnek, de a trend akkor is egyértelmű, ha a tételek felét kizárjuk.

állapítja, hogy legalább háromnegyedük lutheránus kötődésű. 1520 után bármelyik időszakra igaz az, hogy a nem-lutheránus források együtt legfeljebb az összes kiadás egyharmadát adják. Legalább negyvenhét város volt a császárság területén, ahol lutheránus himnológiai kiadványok jelentek meg; köztük Wittenberg, Nürnberg, Lipcse és Strassburg együttes részesedése a XVI. századi kiadásokból majdnem ötven százalék.²⁹¹ A helvét irányzat esetében a releváns nyomdahelyek száma tizenkettő, az óhitű (katolikus) irányzat esetében pedig húsz.²⁹² Joseph Herl valamivel szűkebb mintavételezéssel az 1524–1570 között megjelent 288 német nyelvű énekeskönyv esetében azt találta, hogy közülük 209 (73%) készült evangélikusok számára, huszonnégy a cseh testvéreknek, tizenhárom reformátusoknak, harmincöt egyéb protestáns közösségek számára, és hét katolikus célközönségnek.²⁹³ Az új műfaj megjelenése tehát nem korlátozódott a megújulási mozgalom wittenbergi irányzatára, de a XVI. század folyamán – Luther idevágó sokrétű működésétől nyilván nem függetlenül – leginkább az 1520-as évek derekától megszerveződő evangélikus egyházban bontakozott ki.

Luther és az általa inkább mederben tartott, mint kezdeményezett liturgiai reform kulcsszerepet játszott az énekeskönyv új műfajának megszületésében. Az újításban azonban az övéhez mérhetően meghatározó szerepe volt a könyvszakma „piacközeli” szereplőinek, nyomdászoknak, könyvkiadóknak is. Ebben az esetben is igaz tehát, hogy könyvnyomtatás nélkül nem lett volna reformáció – legalábbis biztosan nem olyan lett volna, mint amilyenek ismerjük. A fentiekben dokumentált, viszonylag gyors – egy-két év alatt lezajló – folyamat tartós változást hozott. Miután teológusok, énekszerzők, és „könyvtechnikusok” spontán kreatív együttműködésének és egymásra hatásának eredményeként színre lépett, kitörölhetetlenül jelen is maradt az egyház életében a gyülekezeti énekeskönyv műfaja. Az ebben játszott szerepükkel pedig Luther és egyházi munkatársai mellett a könyvpiar vállalkozásorientált képviselői is meghatározóan hozzájárultak a kegyességi gyakorlatok megújításához.

Rövidítések

Achtliederdruck = Etlich Cristlich lider Lobgesang/uñ Psalm/dem rainen wort Gottes gemeß/aus der heyligē schrift/durch mancherley hochgelerter gemacht/in der Kirchen zů singen/ wie es dann zum tayl berayt zů Wittenberg in u[e]bung ist. Nürnberg: Jobst Gutknecht. 1524

AWA 4 = Markus Jenny (szerk.). Luthers geistliche Lieder und Kirchengesange: Vollständige Neuedition in Ergänzung zu Band 35 der Weimarer Ausgabe = Archiv zur Weimarer Ausgabe der Werke Martin Luthers. 4. Köln–Wien: Böhlau. 1985

DKL = Konrad Ameln, Markus Jenny – Walther Lipphardt (szerk.). Das deutsche Kirchenlied: Kritische Gesamtausgabe der Melodien, 1/1. köt. Verzeichnis der Drucke. Kassel–Tours–London: Bärenreiter. 1975

EÉ = *Evangélikus énekeskönyv*. Budapest: MEE Sajtóosztálya. 1982

EG = *Evangelisches Gesangbuch*. 3. kiadás. Karlsruhe: Evangelischer Presseverband für Baden. 1999

Färbefaß-Enchiridion = Eyn Enchiridion oder Handbuchlein. eynem yetzlichen Christen fast nutzlich bey sich zuhaben/ zur stetter vbung vnnd trachtung geystlicher gesenge/ vnd Psalmen/ Rechtschaffen vnnd kunstlich vertheutscht. Erfurt: Johannes Loersfeld. 1524

Gesangbüchlein = Geystliche gesangk Buchleyn. Wittenberg: Josef Klug. 1524

²⁹¹ A jelentősebb másodlagos központok Magdeburg, Augsburg, Königsberg, Boroszló.

²⁹² Christopher B. Brown. *Singing the Gospel: Lutheran Hymns and the Success of the Reformation*. Cambridge, Mass. – London: Harvard. 2005:5–8

²⁹³ Herl 2004:88

GyLK = *Evangélikus istentisztelet: Gyülekezeti liturgikus könyv*. Budapest: Luther Kiadó. 2007

HEG 3 = Gerhard Hahn, Jürgen Henkys et al. (szerk.). *Liederkunde zum evangelischen Gesangbuch = Handbuch zum Evangelischen Gesangbuch*. 3. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 2001–

JbLH = *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*

LVM = Luther válogatott művei, szerk. Csepregi Zoltán et al., eddig 8 kötet. Budapest: Luther Kiadó. 2011–

VD16 = Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts (VD 16). www.vd16.de (2025.03.18.)

Wackernagel = Philipp Wackernagel. *Das deutsche Kirchenlied: Von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts*. 5 kötet. Lipcse: Teubner. 1864–1877; repr. Hildesheim: Olms. 1964

WA 35 = Wilhelm Lucke (szerk.). *Die Lieder Luthers. = D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe*. 35. Weimar: Böhlau. 1923

Wittenbergi Enchyridion = Enchyridion geistlicher gesenge vnd psalmen fur die leyen/ mit viel andern/ denn zuuor/ gebessert. Wittenberg: Hans Lufft. 1526